

HATAN

Hatan voltak, utoljára
Mind a hatan feketében

Hat fekete, álló oszlop
Távolodnak az időben

Hat fekete tollú madár
Madarak, de nincsen szárnyuk

Hat fekete tollú madár
Csak az árnyuk, csak az árnyuk

Szekfű András

MÓRICZ ZSIGMOND, G. M. HÖLLERING ÉS A „HORTOBÁGY”-FILM

A legtöbbször megfilmesített magyar írók sorában Móricz előkelő helyet foglal el. Hamar Péter összefoglaló könyvében¹ 15 hosszabb-rövidebb filmet és 24 televíziós filmet sorol fel, azóta ez a szám Vitézy László GALAMB PAPNÉ-jával tovább is nőtt. Az első teljes hosszúságú Móricz-hangosfilmet azonban egy osztrák rendező, Georg Michael Höllering készítette, Magyarországon. Külön érdekesség, hogy nem egy már megjelent művet filmesített meg, hanem ő, a rendező kérte fel Móriczot, hogy megtekintett filmfelvételeihez írjon filmnovellát. Ez a novella lett a KOMOR LÓ (1934), és a belőle készült film a HORTOBÁGY (1936).² A filmből 2013-ban digitálisan felújított DVD-változatot jelentetett meg a MaNDA Filmintézet, így a HORTOBÁGY újra megközelítőleg régi szépségében látható.

Móricz Hölleringről csak egy alkalommal ír megjelenésre szánt (és megjelent) irodalmi formában: ez a FOROG A FILM A HORTOBÁGYON című riportja.³ Ebben Móricz megfigyelői szerepet vesz fel, Höllering pedig „a rendező”, „a mester”, akinek munkáját figyeli, és akinek érveit, szempontjait kritika nélkül elfogadja.

Passuth László barátja és alkalmi munkatársa⁴ is lett Hölleringnek, Móricz azonban nem kerül ilyen emberi közelségbe az osztrák rendezővel. Ennek egyik oka a német nyelv. Móricz értett, beszélt németül – valamennyit. Ha akart. De ritkán akart, mivel nyelvtudása a konyhanyelvre szorítkozott, és alkalmatlan volt arra, hogy árnyaltan fejezze ki magát. Hölleringgel többnyire lánya, Móricz Virág vagy a film munkatársa, Bujanovics Gyula tolmácsolásával tárgyalt. A közvetlenebb kapcsolat akadályá lehetett

még a korkülönbség (Móricz 18 évvel volt idősebb Hölleringnél) és a társadalmi-művészi elismertség különbsége.

A Móricz–Höllering kapcsolat első hónapjai viharosak. Előbb anyagi vitáik vannak, később koncepcióálisak. (Ezekről alább részletesen beszámolunk.) Azonban 1935 augusztusára, amikor a hortobágyi riport megjelenik, a viták lecsendesednek, és Móricz érzékelhetően megenyhül, sőt, kezdi becsülni Hölleringet. Komoly része lehet ebben a változásban annak, hogy hosszú évek csendje után a KOMOR LÓ-n kívül két további Móricz-műből is készül magyar film: a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL-ből és a LÉGY JÓ MINDHALÁLIG-ból. Mindkét film előkészületei és megvalósulása nagy csalódást jelent Móricz számára. Hazugnak érzi a filmgyári világot, mesterkél, természetellenes, „sminkelt” benyomást keltenek benne a forgatások és a kész filmek is. Felértékelődik számára Höllering megközelítésmódja, az, hogy az osztrák két éven át hónapokat él a csikósok között, az, hogy nem alkalmaz színészeket, hanem az ott élő emberekkel játszatja el a „sminkeletlen” történetet.

Honnan tudjuk mindezt? Többféle forrásból. Móricz interjúkat ad különböző helyi (debreceni) és országos lapoknak, leveleiben beszámol élményeiről és érzéseiről. De legfőképpen előjegyzési naptárából, ceruzás jegyzeteiből és (részben máig kiadatlan) naplójából tájékozódhatunk.

Az 1934–36-os év naplóiban Móricz naponta, olykor naponta többször leül írógépéhez, és leírja, ami éppen történt vele. A sűrűn gépelt oldalak tetején rögzíti a dátumot, és gyakran az órát, percet is. A szövegek alapján egyértelmű, hogy Móricz szigorúan az elsődleges benyomásait rögzíti, olyan spontán és nyers formában, ahogy azokat megéli. Kutatásaim során számos olyan Móricz-szöveget (naplóbejegyzést, levelet) találtam, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét, sőt a hagyatékból előkerült a HORTOBÁGY-film Móricz által írott, eddig ismeretlen forgatókönyve is.

„Én, mint magyar író, elvállaltam...”

Móricz Zsigmond 1934-es fali előjegyzési kisanptárában november 26-án, hétfőn a következő bejegyzést találjuk: „*Itt volt Höllering filmügyben*”. Hogy hogyan jutott el a filmkészítő az íróhoz, közvetítette-e, ajánlotta-e valaki, nem tudjuk. Az író lánya, Virág sem emlékszik rá.⁵

Azt viszont tudjuk, hogy mi lett a találkozás eredménye. Megállapodtak, hogy Móricz két részletben megnézi a Höllering által felvett anyagot. Nem a PUSZTA 1934 című félkész filmet,⁶ hanem a felvett nyers beállításokat, témák szerint csoportosítva.⁷ Az első vetítés már másnap, november 27-én, kedden megtörtént, feltehetőleg a Belvárosi Mozgóban, a panzió közelében. A második két nappal később. Móricz mind a kettőt megörökítette NAPLÓ-jában. Különösen az első nap feljegyzései mozgalmasak.⁸

„1934. XI. 27.

Megnéztem a hortobágyi filmet.

2000 méter, hetven percig tart a leforgatás, tehát pontosan 1960 méter. (á 28.)

A kópia elég gyenge, s a vetítésre is nagyon panaszkodtak, de nekem nem is nagyon tetszett: homályos és rezgő filmek. A természeti képeknek ragyogóknak kell lenni. Lehet, hogy ez jobb is tud lenni.

Tartalma főleg erőszakolt lóhajsolás. A pusztán, a kis házak közt, folyton kergetik a sok lovat. Van gulya, van birkanyáj, disznók a pocsolójában.

Főleg sok a szülés, az evés és van egy lóhalál s temetés.

Sok a természeti kép, hajnal és este, vihar nagyon szép.

Ki lehet vágni belőle 1000 métert vagy inkább kevesebbet.”

Móricznak tehát nem tetszett az első napi vetítés anyaga. A filmesek valószínűleg nem gondolták végig, hogy mekkora feladat elé állítják az író, amikor levetítik neki a még összefüggéstelen képsorokat.

A vetítés után a rendező fölhívta Móriczot a közeli panzióbeli otthonukba.

„Utána felmentem velük a pensióba. A szegénység és szomorúság sírt le róluk. [...]

Ez egy olyan magánkalóz lehet a filmsungelben, aki a Hortobágyot felfedezte magának. [...]

– No és mit akarnak ezek nekem fizetni? – kérdem a sárosi gyereket, – már a neve jó: Bujánovits.

Tolmácsol s ezt a választ közvetíti: hogy ők is éppen ezt szeretnék megtudni.

– Az én áram: a magyar szövegért 3000 p. A németet ugyanennyiért adom, a franciát és angolt 5-5000ért.”

Látható, hogy Móricz itt még igen kevésbé volt tisztában azzal, hogy mit jelent az író közreműködése egy filmben, hogy mi egy filmnovella vagy egy forgatókönyv. Nem is használja ezeket a kifejezéseket: „szöveg”-ről beszél. És úgy tárgyal, mintha egy könyv különböző országokbeli kiadásáról lenne szó.

„Megdermedtek, és egész vörösek lettek.

– De itt csak egy szövegről van szó. [Kiemelés tőlem – Sz. A.]

– Nekem annál rosszabb, mert ez azt jelenti, hogy úgy kell megírni, hogy a szó ne legyen fontos, tehát csupa akció és humor. Ezt a fárasztó és unalmas anyagot ki kell világosítani, s azt csak humorral lehet... Viszont nem lehet reményem rá, hogy ezt a munkát még valamivel honorálják, pedig ha beüt, ez világsiker. De nem bánom, legyen egy honorárium. 3000 p.

A Höllering kimosan bólintott, hogy beleegyeznek.”

Mennyi pénz volt 1934-ben a 3000 pengő? Smolka János könyvében egy ekkoriban készülő átlagos magyar film összköltségét 110 000 pengőre teszi.⁹ Ebben szerzői jogok címen 3000 pengő olvasható, és forgatókönyv címen újabb 3000. Biztosak lehetünk benne, hogy a HORTOBÁGY-film jóval kevesebb, mint 110 000 pengőből készült. Néhány tétel eleve kiesett a költségvetésből: nem kellett díszlet (12 000 p.), sem színészek, sem statiszták (18 000 p.), és nem kellett műtermet bérelniük a felvételekhez (12 000 p.). Móricz tehát a kor szokásainak megfelelő tiszteletdíjat kért és kapott. Az író év végi naplójegyzetéből tudjuk, hogy az évi jövedelme valamivel több, mint 26 000 pengő volt, ebből 6800 pengőt hoztak a színházi és filmes jogdíjak. A HORTOBÁGY 3000 pengője tehát a jómódú, de sok kiadással élő író számára is jelentős összegnek számított.¹⁰

„– S milyen feltételekkel fizetik?

Ez a baj éppen, hogy most pénzügyileg rosszul állanak... Külföldről nagy összeget várnak, de a devizaelszámolás nehezen megy... Nem elégednék-e meg azzal, ha a jövedelemből fizetnek.

– Akkor nagyon fáradt vagyok.

Ugyanis előzőleg elmondtam, hogy éppen ma ígértem meg a feleségemnek, hogy két hétig pihenek: ezt a két hetet odaadom.

Érdekes, hogy az ember milyen kegyetlen tud lenni, mihelyt szegény emberrel kerül össze. De igazán semmi kedvem nem volt ahhoz, hogy egy kockázatos, reménybeli munkához álljak be.”

Itt a naplóíró Móriczot teljes fegyverzetében látjuk. Változatos stílári eszközökkel állítja elénk a jelenetet, az „akkor nagyon fáradt vagyok” mondattal érzékeltetve a saját fölényét a pénztelen és kiszolgáltatott filmesekkel szemben. De egy pillanat múlva már kívülről látja saját magát, a szegény emberrel kegyetlen módszerekkel eljáró jómódú férfi szerepében. És végül egy újabb magyarázó mondattal még fel is menti magát – de

a szöveg ereje éppen abban van, hogy a kijelentések egymás mellett, egy ellentmondásos helyzet elemeiként érvényesülnek, feszültségük megmarad.

„Végre megegyeztünk abban, hogy most fizetnek a szerződés megírásakor 500 pt, a forgatáskor (garantált időben) másik 500-at, a leforgatáskor a harmadik 500-at. 1500-at pedig a bevételből.

Holnap eljönnek a szerződéssel.”

Látszólag minden elrendeződik. Vagy mégsem? Az író – kicsit megkésve – még aznap tájékozódni kezd a filmszakmában. Azt írja alább, hogy célja: biztosítani magát. De aztán kiderül, hogy ennél többről van szó.

„Onnan elmentem filmembert keresni, akivel megmagyaráztassam, hogy biztosíthatom magamat.

Majorral [Dezső], a filmrendezővel kerültem össze a New Yorkban. Előbb Verőt [Endre vagy Sándor, testvérek] kerestem, de nincs ma Pesten.

Major kitanított, hogy mi a filmlehetőség.

Már én ekkor elhatároztam, hogy üzletet csinállok: megveszem a filmet, s én keresek finanszírozót. Wintert [Sándor, producer], aki a Légy jót megvette, felajánlom, hogy adja vissza a Légy jót, s én csinállok neki a helyett másikat: talán ezt. Különböző tervek merültek fel bennem. [...]

Sok mindent megtudtam, Major már bekonferálta magát mint rendező, s pontos számításokkal akar szolgálni. Azt az egyet mindenestre megértettem, hogy személyesen kell utánamenni és rábeszélni az embereket: másképp nem lesz film.”

A bonyolult történetből az derül ki, hogy Móricz eljátszik a gondolattal: megszerzi a HORTOBÁGY filmjogát, és maga készítteti el a filmet, hogy a sikerből szép jövedelemhez jusson.

„Hölleringnek van egy jó ideája: nem színészekkel kell megcsinálni, hanem a valóságos paraszttal, csikósokkal. Ha ez keresztülvihető, akkor olcsóbb és érdekesebb. Kérdés, hogy a csikós hogy állja a mesterséges világitást.

Személyesen el kell mennem Debrecenbe, s ott megkeresni [itt: felkeresni – Sz. A.] a szereplőket, s összegyűjteni, mit tudnak. Csupa groteszk és tragikus dolgot kell csinálni. Már egy csomó ideám van hozzá.

Nem szabad elfelejteni, hogy a közönség nem szereti a parasztot, s unja az ethnográfikumot. Szórakozni akar mindennekefelett.”

A civil szereplős film itt csak mint „olcsóbb és érdekesebb” megoldás merül fel. A következő mondatból („Kérdés, hogy a csikós hogy állja a mesterséges világitást”) megérezzük, hogy Móricz mennyire nem látja (még) át a Höllering-ötlet logikáját: nemcsak színészek nem lesznek, műterem és műfény sem lesz.

Másnap, november 28-án Móricz találkozik Winter Sándor producerrel, és a LÉGY JÓ MINDHALÁLGIG megfilmesítéséről tárgyalnak. A beszélgetés végén Móricz új témát nyit:

„– Nekem most felajánlottak egy filmtekeracet. Valaki a Hortobágyon öt hónapon át felvételeket csinált.

– *Hallottam róla. Megvenni nem érdemes. Olyan filmet megvenni, amit tero nélkül csináltak. Tizenöt-húszezer pengőért a megfelelőt lehet venni, akkor minek adni pénzt egy alig használhatóért.”*

Ez itt (nyilván taktikai okból) kisebb csúsztatás. Móricznak nem ajánlottak fel Hölleringék semmiféle filmtekeracet. De teszteli Winter Sándornál, hogy mi lenne a szakmai reakció egy ilyen esetben. Winter természetesen jól informált, és meg is van a véleménye. Nem érdemes olyan filmet megvenni, „amit tero nélkül csináltak” – mondja látatlanban. A harmincas években és még tovább is szakmai konszenzus a kidolgozott

forgatókönyv. Az eseményrögzítő dokumentumfilm, ha van, akkor a filmszakma pere-mén készül. Improvizáció a játékfilmben? Majd huszonöt év múlva.

Móricz ekkor fordít az irányon, most már egy saját filmötlet lehetőségét teszteli. „*Állati film*”-ről beszél, nyilván szándékos túlzással, hogy felkeltse a sokat megélt és elfoglalt producer figyelmét.

„– *Az én tervem a Hortobágygal az, hogy állati filmet kell csinálni róla. Ott az ember is állat. Alig szól egy szót. A mozdulataiban, a tetteiben nyilvánul az, ami emberi. Minden legkisebb jeletet úgy akarok megcsinálni, hogy közömbös, milyen nyelven szólalnak meg. Az egész világon magyarul kell lejátszani, mert a szó csak kísérő zene. [...]*

– *A Hortobágy iránt külföldön van némi érdeklődés, ez az egyetlen magyar téma, ami iránt van. Tessék nekem egy kis sinopsist [így – Sz. A.] adni, hogy összeülhessek az embereimmel s megbeszélhessem, hogy technikailag hogy lehet megvalósítani.*

Ezzel ez is be volt fejezve s fel is állottam s eljöttem.

Ezzel eldöntöttem magamban, hogy ezeket a szegény fiúkat útjokra bocsátom.”

Winter ingadozik. A helyzet megoldása: kerüljön papírra az ötlet. „*Tessék nekem egy kis sinopsist adni*” – mondja, és ezzel lezárja a beszélgetést. Móricz a későbbiekben nem él ezzel a lehetőséggel, legalábbis nem tudunk ilyen színopsziszról. Azonban a napnak még nem volt vége.

„*Délután felkerestek a németek [ti. Hölleringék – Sz. A.]. Szegények csak dec. 3-ra tűzték ki az első fizetési határidőt, pedig megmondtam, hogy ha a pénzt megkapom, akkor vasárnap, másodikán utazom. Igen udvarias voltam hozzájuk, de sok ellenvetést tettem.*

Azt hiszem, a Hortobágyhoz nem nyúlok, míg ők meg nem buknak vele. Nincs értelme, hogy az ő kis tőkéjüket zsebre vágjam. Témám van elég.”

Móricz tehát – mai szóval – lebegteti az ügyet. Nem gondolja komolyan, hogy együttműködik Hölleringekkel, de nem is mond nemet. Csak „*ellenvetéseket tesz*”, ezzel jelzi fenntartásait.

Másnap, november 29-én, csütörtökön azonban ismét elmegy a kis moziba, ahol levetítik neki a felvételek második részét. Az aznapi napló nagy fordulatról tanúskodik. Tömör és csattanós a NAPLÓ szövege, teljes terjedelmében idézzük:

„1934. nov. 29.

A németek újra leperegtettek vagy hatszáz méter filmet.

Ez egészen megváltoztatta a dolgot, mert a népi részletek most jöttek elő. Különös, ők csak a tájképekre voltak büszkék, s az idillikumot röstellték.

Egy remek részeg táncot produkáltak, Rózsahegy felé se jár Czinege csikósnak, aki a bojtárjával oly angyali, hogy bele kell szeretni.

Juhnyírás is jó, a tanyai iskola is nagyon jó a szabadban.

Ha csak tudom, megcsinálom a mesét. Oly derék, becsületes emberek, hálásnak kell lenni, hogy felfedezték a pusztát, és alkalmat adtak első filmkísérletre nekem. Ez egy olyan téma, ami méltó hozzám.

Még az anyagi rész is rendben van, Bingert igazgató, ahogy azt hallotta, hogy én csinálom, azonnal [mű]termet adott, minden segítséget megadott, és a filmközvetítővel is felajánlotta a közvetítést. Tehát még a pénz is garantálva látszik lenni.

Megható, hogy ennyit várnak tőlem.”

A tétovázásnak vége. Az itt kicsit szűkszavú NAPLÓ-ból azt sejthetjük, hogy a délelőtti filmvetítés után Móricz délután felhívta telefonon dr. Bingert Jánost, a Hunnia filmgyár vezérigazgatóját a (most már) közös vállalkozás érdekében.

Másnap, december 1-jén ismeretlenül levelet ír Czinege János számadónak, a hölleringi felvételek egyik főszereplőjének:

„Tisztelt Czinege uram,

Emlékszik, hogy a nyáron németek felvételt csináltak a Hortobágyról. Én ezeket a filmfelvételeket láttam s nagyon tetszett nekem minden, ahogy a mi szép Hortobágyunk be van mutatva. A ménesek különösen.

Én, mint magyar író, elvállaltam, hogy ehhez a film-felvételhez mesét írok. Ezt a mesét újra fel fogják venni és pedig valószínűleg Budapesten. Ragaszkodom hozzá, hogy maga ott legyen, és ezért arra akarom kérni, hogy ha én Debrecenbe leutazom, legyen nekem segítségemre, hogy a csikósokat és a csikós életet megismerjem.”¹¹

Decemberben a hortobágyi csikósok már régen bejöttek a pusztáról, tehát lehet velük a városban találkozni.

KOMOR LÓ ÉS A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE

Móricz tehát 1934. december elején ellátogat Debrecenbe, és felkeresi Czinege János számadót. Jelen van a találkozón a számadó lánya, az akkor kilencéves Czinege Juliska, ma Vágányik Istvánné, aki 2013-ban így emlékezett vissza a látogatásra:¹² „...édesapám Czinege János. Gróf, így hívták... Pentezúgban volt csikós-gulyás számadó. Először is Móricz Zsigmond keresett fel bennünket télen. És hát ugye apám nem volt otthol, de úgy visszaemlékszem rá, hogy [Móricz] mondta anyámnak, hogy olyan két nap múlva visszajövünk, mert Móriczot ugye a Debrecen város kocsija hozta-vitte. És ő jött először, akkor anyámnak mondta Zsiga bátyám, hogy hívja mán, aki közelebb áll hozzánk. Na oszt Zsiga bátyám egész este – olyan hét óra körül, hat óra körül? – mán nem emlékszem pontosan – jöttek és majd mikor jött a Zsiga bátyám, az asztal végéhez leült, ott poharazgattak és beszélgettek Hortobágyról. [...] Ó, hát ő mindig írt. Volt egy füzetje, elkopott a ceruzának a hegye, akartam, hogy adok neki ilyen hegyezőt. Mert úgye iskolába jártunk, hát volt ilyen ceruzahegyezőnk. Á, nem. Belenyúlt a zsebbe, kivette a bicskát, ragyogóan kihagyta, és írt. Örökké írt, mindig.”

Ki volt ez a „gróf” Czinege János, csikós és gulyás számadó, akit Höllering 1934 nyarán felfedezett magának és filmjének, és akihez Móricz december elején ellátogatott? A látogatás idején negyvenhatodik évében járt, kétgyerekes házasságban volt. 1889-ben született, tekintélyes és jómódú hortobágyi családban. Övék volt a nagy csárdák közül az egyik, a Meggyes csárda. 84 évesen, 1973-ban érte a halál, de már életében legendás figura lett, számon tartották kedvenc nótáját, történetek jártak róla szájról szájra. Höllering jó szemmel figyelt fel a színes egyéniségű Czinege Jánosra, aki ráadásul jól énekel és remekült táncolt is. Rangja, a hortobágyi társadalomban betöltött funkciója mellett alkatilag is alkalmas volt, hogy megjelenítse a HORTOBÁGY-játékfilm apaszereplőjét, aki megpróbál szembeszállni a modernizálódó viszonyokkal, de saját gyermekei sorsán tanulja meg, hogy nem lehet.

Az 1934. végi debreceni látogatásból két irodalmi „termék” születik. Móricz megírja A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE című szociografikus riportját (megjelenik a *Pesti Napló*-ban 1934. december 16-án) és a KOMOR LÓ – A HORTOBÁGY LEGENDÁJA című (film)novellát, mely a *Pesti Napló* karácsonyi számában lát napvilágot. Nagyon különböző két írás.

A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE szituációs riport, az író önmagát is belerajzolja a képbe, szereplőit valódi nevükön megnevezi. Két látogatás Czinegeéknél, egy napközben és egy este.

„Négy keménykötésű, roppant kalapos magyar ül körben a konyhában. Meg se moccannak beléptemre. Az ágyon három csikósné. A háziasszony sűrűg-forog csupán körülöttem, lehúzza a

bundámat s beviszi a szobába. Kezet fogunk az emberekkel. Erőskezű, pányvún kövült tenyerek.” – Így mutatja be Móricz a résztvevőket. A riport üzenete: baj van a hortobágyi csikós-rendszerrel, egyre kevesebb az állat, a számadók bevétele a költségeiket se fedezi, vége a csikósromantikának, ahogy a cím is mondja. A stílus többretegű. Van benne móriczi környezetfestés és eseményelmondás, de van benne számos adat, állatállomány, fizetések, adók. Tehát tényyszerűséget sugall anélkül, hogy lemondana a helyzet írói eszközökkel történő megjelenítéséről. Vészjelzés ez a riport, amely akár illeszkedik is az 1930-as évek magyar falukutató népi irodalmába.

A KOMOR LÓ műfaja más: novella, melyről az olvasó az első megjelenéskor nem tudja, hogy filmnovellának született. Móricz egészen más társadalomképet rajzol itt, mintha a két írás nem is ugyanott, ugyanabban az időben született volna. A számadót itt Sárkány számadónak hívják. Három szálon fut a történet. Van egy idős pár, akik egymásra találhatnak, van a számadó eladó lánya, aki kiharcolja, hogy ne a gazdag paraszthoz kelljen mennie, hanem a vagyontalan csikósfíúhoz, akit szeret. És van a számadó kiskamasz fia, akit már a modern technika vonz, nem akar csikós lenni, és eléri, hogy a vágyát követhesse. Szemben a riporttal, itt nincsenek adatok és pengőösszegek, nincs utalás esetleges napi, konkrét problémákra. A feszültséget az adja, hogy – Móricz gyakran hangoztatott gondolatával – „*a gép megeszi a pusztát*”, és a fiatalok már nem okvetlenül akarnak pásztorok, csikósok, gulyások lenni. A konfliktusok azonban feloldódnak, az író mind a három szálát békésen elvarrja. A novella idilli természeti képpel indul, úgy is fejeződik be. Átlengi az előlegezett nosztalgia: ma még látható a „rég” Hortobágy, üzeni, de holnap már elsöprik a gépek, és a mai csikósok-gulyások gyermekei városi(as) emberekké válnak, mint a film gyerekszereplője, akiből majd sofőr lesz. Az írás hangvétele szelíden szomorkás, lágú. Nem mintha nem lennének benne kemény ütközések. A számadó apa lovával összetiporja a kamasz fiú nagy szeretettel ápolt biciklijét: a csikósnak ló nyergében a helye. (Ez egy olyan jelenet a novellában, melyet Höllering az eredetihez ragaszkodva, nagy kifejezőerővel rendez meg.)

Höllering addigra, amikor Móricznak nyári felvett anyagot mutatott, maga is megváltozott. Át kellett értékelnie első filmkoncepcióját, mely a PUSZTA 1934 címen emlegetett első összeállított változatban valósult meg. Fel kellett ismernie, legkésőbb a felvett anyag vetítésekor, hogy őt igazán az ősi életforma és az örök természet érdekli, és erről van művészi látomása. A városellenesség, kapitalizmusellenesség plakátszerű képei ugyan megfeleleltek annak a művész-értelmiségi körnek, amelynek vonzáskörében Höllering 1921 és 1932 között Berlinben élt, de nem illeszkedtek ahhoz a személyes élményhez, amit a pusztai emberekkel való, hónapokon át tartó együttélés jelentett neki. És főleg nem feleltek meg a pusztáról felvett képek (operatőr: Schäffer László) eredetiségének, vizuális minőségének, átütőerejének.

A most előkerült dokumentumok fényében világos, hogy az 1934 nyarán felvett mozgóképanyag erősen hatott Móricz írói munkájára. Móricz megérezhette a felvett anyag képeinek ezt a sugallatát, és ezért a KOMOR LÓ-ban ő is az örök természet ritmusát, valamint a hagyományos életformát és annak nem a kizsákmányolás, hanem az életformaváltás hatására bekövetkező belső bomlását állítja középpontba.

Tehát a debreceni látogatás hozadékát az író kettéválasztotta, a társadalomkritikát a riportba, a lírát és életfilozófiát pedig a novellába vitte bele.

A minta, Czinege János való életbeli személyisége is mintha osztódna a móriczi ábrázolásban. A körültekintően számológató, jövőképét racionálisan fontolgató énje a ri-

portban jelenik meg. A novellában a figura ezeket a tulajdonságokat alig hordozza. Ugyanakkor a novellában jelenik meg a minta Czinege fizikuma, testi és lelki dinamikája. Három nagy tablóban látjuk a novellában (illetve a filmben) a valódi Czinege számadó műalkotásba átemelt fizikai és jellemvonásait. A háromból egy Móriczé: a kamasz fiú biciklijének széttiprása a lóval. Kettő Hölleringé: a lovaglások és a csikósok tánca – mindkettő benne van már a Móricznak mutatott anyagban, és Móricz méltán nyolja is ezeket – lásd a korábban idézett naplórészleteket.

A KOMOR LÓ „filmszöveg”

Móricz a KOMOR LÓ című novellával gyakorlatilag egy időben megírja ugyanannak a történetnek (mai szóval) forgatókönyv-változatát, melyet ő „filmszöveg”-nek hív. Pedig ez kifejezetten forgatókönyv, az író nyilván szerzett egy mintát, a kép leírása a lap bal oldalán, a hang leírása a jobb oldalon.¹³ A szöveg be van osztva „képekre” (a filmesek az azonos helyszínen, azonos időben játszódó jelenetet nevezték képnek), a képeken belül a (valószínűleg így hívta): schnittek vannak (ma: beállítások), meg vannak nevezve a képsíkok is, „Tot.” – totál plán, „Sec.” – second plán, „Pp.” – premier plán, ahogy a filmszakmában illett. Néhány további kifejezés németül jelenik meg: Aufschrift (felirat), Aufblenden – Abblenden (kivilágosodás – elsötétedés). A forgatókönyv követi a novella felépítését, öntörvényű ritmusa van, és jól érzékelhető, hogy a szerző látványokban, akciókban (is) gondolkodik.

Van azonban egy látszólag apró, formai furcsaság, ami több ennél: komoly tartalmi, művészi problémákat jelez. A furcsaság az, hogy a forgatókönyv tele van „Aufschrift”-ekkel, feliratokkal. Már az 1. képben (3. oldal) a következő feliratokat találjuk:

„A HORTOBÁGY ÉJSZAKÁJA

A HARMINCEZER HOLDAS PUSZTÁN ÉJJEL IS LEGELNEK A LOVAK!

A CSIKÓS SEM ALSZIK: OTT ÁLL A MÉNES MÖGÖTT. TAVASZTÓL ŐSZIG MINDEN ÉJJEL KISÉRI A LOVAKAT.”

A 2. képben is van két felirat (4. o.):

„A PUSZTA TITOKZATOS HŐSE AZ AGG SZÁMADÓ CSIKÓS, AKI FIATAL KORÁBAN SZERELMI BÁNATÁBAN KIJÖTT DEBRECENBŐL A PUSZTÁRA. FELESÉGE MEGCSALTA. HARMINCNÉGY ÉV ÓTA TÉLEN NYÁRON IDEKINT VAN.

A PUSZTA AGGASTYÁNJÁT ERSZÉNY ANDRÁST CSAK ÚGY HÍJÁKA CSIKÓSOK, HOGY KOMOR LÓ.” (Aláhúzás Móricztól – Sz. A.)

Ezzel a megoldással két probléma is van. A kisebbik probléma, hogy ez a fajta képközi felirat a némafilmek idején volt nélkülözhetetlen és tipikus megoldás. (Ne feledjük: csak négy-öt éve ért véget a némafilmkorszak.)

Nagyobb probléma, hogy a feliratok egy fontos része azért kerül bele ebbe a forgatókönyvbe, mert az általuk közölt cselekmény filmrevitele abban a korban megoldhatatlan vagy hihetetlenül drága volt.

A „szerelemi bánat” kifejezés leegyszerűsítő. Bonyolult és lélektanilag a hihetőség határáig kifeszített történet van a háttérben. (Röviden: Erszény András gazdag és csúnyának mondott lányt vett feleségül 34 évvel ezelőtt. Az esküvőn ezt egy sértő nótában el is énekelte. Ezért a fiatalasszony hamarosan megcsalta őt – legalábbis ezt mondta. Erszény András halálos sértődésében kiköltözött a pusztába, ahol a csikósok ezután komor lóként emlegették. Otthagytá fiatal feleségét, és 34 évig nem is keresték egymást. Ez az alaphelyzet, és a film idejében az történik, hogy a feleség közeledni érzi halálát,

és kimegy a férjéhez. Bevallja, hogy nem is csalta meg, csak a sértésért állt bosszút. A két öreg megbékül.) A „FELESÉGE MEGCSALTA” felirat pedig valójában nem igaz – persze itt indokolt a drámai feszültség fenntartása szempontjából a teljes igazságot elhallgatni.

A történet nagyon erős, szinte hihetetlen. Tulajdonképpen drámaibb és súlyosabb, mint a film másik két történet szála: a fiatal lányé, aki eléri, hogy (szegény) csikóslegény szerelméhez mehessen feleségül, és a kamasz fiúé, aki gépész akar lenni, nem csikós. De a harmincnégy évvel ezelőtti esküvői drámáról csak feliratban értesülünk, ami egyensúlytalanságot szül. Hiszen a néző azért ment a moziba, hogy lássa, átélhesse éppen az ilyen személyes szerelmi összeütközéseket. Ezt azonban civil szereplőkkel, laikusokkal eljátszatni gyakorlatilag lehetetlen. Itt színészi feladat van, jellemábrázolás kívántatik. Sem az esküvői sértődés, sem a harmincnégy év utáni kibékülés nem játszható el színészi képességek és színészi gyakorlat nélkül.

Móricz KOMOR LÓ című forgatókönyve ugyanolyan magas színvonalú irodalmi alkotás, mint az azonos című filmnovella, de néhány ponton a némafilmek stílusát idézi, és bizonyos részei olyan színészi játékok, lélek- és konfliktusábrázolást kívánnak, ami civil szereplőkkel, az adott feltételek között megoldhatatlan. Hölleringnek azonban az a látomása, hogy eredeti szereplőkkel játszhatja el filmjét. De ha színészekkel akarná eljátszatni, ezt akkor sem tehetné meg – nincs rá pénze.

Móricz 1934. december 20-án átadja Hölleringeknek a forgatókönyvet, és felveszi a tiszteletdíj első részét, 1000 pengőt. A NAPLÓ megtelik utalásokkal a végül is váratlanul érkezett pénzecskére. *„E pillanatban tele vagyok pénzzel, a filmesek el vannak ragadtatva s már ezer pengőt kifizettek s ma telefonáltak, hogy a hátra levő ötszázat ma ki akarják fizetni... Ebből kitelik az esküvő, pap, orvos, ajándék, szent karácsony este, minden”* – írja 1934. december 21-én. December 24-én éjszaka, a karácsonyünnep után is ír naplót. *„Most nagy szerencse, hogy evvel a filmmel, a Komorlóval [sic] egy kis pénzt kerestem. De tudok-e filmekkel csakugyan pénzt keresni? Most játszva csináltam meg ezt a Drehbuchot, de el tudok-e adni annyit, hogy abból megfelelő jövedelem legyen?”* Tehát már a további lehetőségeket fontolgatja. És másnap, december 25-én nagybátyjának, Miklósnak írott levelében is eldicsekszik: *„Most egy filmet írtam [...] egy német társaság számára. Éppen karácsony szombatján készültem el vele s úgy el vannak ragadtatva, hogy mindjárt ki is fizették az összeg felét. Ebből adom férjhez a hírest.”*¹⁴

Nincs okunk kételkedni „a németek” lelkesedésében.¹⁵ A KOMOR LÓ-forgatókönyv irodalmi értékeihez sem férhet kétség. Móricz ábrázolásmódja tele van vizuális elemekkel, akciókkal, a forgatókönyv formai elemeit, sőt szerkezeti jellemzőit is igen gyorsan elsajátította. Első ránézésre, sőt első olvasásra minden rendben van. Ne feledjük el azt sem, hogy Höllering nem beszélt és nem is olvasott magyarul, tehát a kapott forgatókönyvet Bujanovics Gyula tolmácsolásában hallgathatta, jegyzetelhet, tanulmányozhatta. Ez pedig hosszadalmas folyamat volt. Előbb-utóbb azonban ki kellett derülnie, hogy a nagy örömmel fogadott, komoly irodalmi szépségekben bővelkedő, a nyáron felvett anyagot is fel-felhasználó forgatókönyvnek csak egy baja van: nem valósítható meg a civil szereplőkkel és a rendelkezésre álló pénzből.

Az új év első heteiben csak ketyegett az időzített bomba. Jöttek-mentek levelek Móricz és Höllering között a megállapodásuk értelmezéséről, a kifizetés rendjéről. Ami fennmaradt ezekből, abból érzékelhető, hogy nehezen hangolódik össze a két nagyon különböző kultúrájú és élethelyzetű férfi, van vita, van félreértés is, a tolmácsolás is be-

lejátszhat a problémába. Ez utóbbira utal, hogy Höllering január 13-án kelt levelét, melyben egy félreértést próbál tisztázni, két nyelven is rágépel(tet)i a papírra: németül, ezt írja alá, és balra mellette magyarul a fordítást.¹⁶

Egy másik levélben Móricz egy nemes gesztusban megfogalmazza a készülő film kulturális és történelmi jelentőségét: *„Ezenfelül kapok egy teljes és tökéletes, használatra alkalmas filmtekercset az egész filmről, ugyanolyant, amelyet a filmkölcsonzó a filmszínházak számára kibocsát. Erre azért van szükségem, hogy azt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozhassem, hogy ez a film, mely a magyar élet egy igen fontos részletének hű tükré lesz, megmentessék az elmulástól. Nekem ezt a filmtekercset semmiféle üzleti célra felhasználni nincs szándékom s nincs is jogom.”*¹⁷

„Erre kiderül, hogy ő is író...”

„Most elolvastam a Höllinger [sic] szövegét. A legnagyobb nyugalommal vettem a kezembe, s azt hittem, csak éppen a gázkútproblémát csinálta meg benne újonnan. Erre kiderül, hogy ő is író, aki teljesen új szöveget írt, melynek más a tendenciája és a menete, mint az enyémnek. Sőt, alig hasonlít valamiben az enyémhez. Oly keveset használt fel az én fantáziám eredményéből, hogy számomra az szinte szégyenletes. [...] Akkor még fel voltam háborodva és tüzeltem, most elképedve és lehangozva nézem ezt az anyagot. [...]

Nincs tehát más, mit tennem, mint elfogadni, ami kis pénzt adnak egy témáért, s akkor ők csinálják, amit akarnak. Elvált a testtől a gondolat, élje a saját külön életét. Legfeljebb azt kötöm ki, hogy nekem jogom legyen bizonyos idő múlva új filmet alakítani ebből a témából.

A nyomtatás nem változtat a szövegen: a film megeszi s újraemészi, és új életet állít elő, valahogymásat, mint ami az íróé volt.

*Utálatos dolog.”*¹⁸

Móricz tehát tajtékzik. Höllering nevét önkéntelenül is tévesen írja, mintha büntetné...

Három nappal később éjjel 11-kor írja a naplót, a téma ugyanaz, a hangulat inkább borongós, mint dühödő.

*„Itt volt ez a szelíd Höllinger, aki nagyon meg van ütődve és le van hangozva, hogy én oly kétségbeesett vagyok, azért nem használta fel pontosan az én szövegemet. Ő neki az az érzése, hogy ennél többet lehetetlen volna már tenni egy író érdekében. Nagyon meg van elégedve a költeményével. Én viszont végtelenül és annyira le vagyok sujtva, hogy nincs kedvem az élethez.”*¹⁹

Az előző bejegyzés gyilkos gúnya: *„Erre kiderül, hogy ő is író...”* most iróniává puhul: *„Itt volt ez a szelíd Höllinger”* – de azért a höllingerezés megmarad.

Február 6-án Höllering ügyvédje, dr. Kerpel Jenő levelet ír Móricz Zsigmondnak. Kerpel Jenő (1896–1977) dr. személyében Höllering kiváló ügyvédet választott. Magyar és német nyelvű költő, valamint műfordító munkássága révén elismert tagja volt az irodalmi életnek. Irodalmi ügynökséget is vezetett, magyar írókat képviselt külföldön, így Móriczot, Márait és Zsolt Bélát, valamint külföldi írókat Magyarországon: Joseph Conradot, Aldous Huxley-t, James Joyce-ot, Robert Neumann, Jules Romains-t, Upton Sinclairet és másokat. Kiválóan alkalmas volt tehát arra, hogy képviselje Hölleringet Móricz irányában. Móricz Kerpelt becsülte, komolyan vette. A levélben²⁰ dr. Kerpel összefoglalja Höllering és Móricz személyes megállapodását. Rögzíti, hogy a tiszteletdíj felét Móricz átvette, másik fele később esedékes. Rögzíti, hogy Móricz *„helyeslőleg”* tudomásul vette, hogy Höllering *„a story-t filmkönyvvé alakította át”*. Végül rögzíti, hogy Móricz hajlandó a felvételeknél megjelenni, *„hogy a szükséges dialógusokat megírhasa”*.

Február 23-án Móricz mégis rosszkedvű naplóbejegyzésben ír a filmvállalkozásról. Egy egész oldalon át csépelí Höllering átdolgozását.

„Érdeünk részben közös, meggyőződésem, hogy ha azt a filmkönyvet csinálják meg, amit Höllering úr készített, a filmnek nem lesz sikere, azt a filmkölcsonzó nem veszi meg, s akkor én 1500 pvel úszom. Nem lesz miből megkapnom.

De én azonfelül még sokkal nagyobb tétellel játszom. Höllering nagyobb pénzüsszeget kockáztat, én nagyobb írói presztízst.

Ez a film csak azért lelkesített, mert Hölleringben egy olyan lelkes és jóhiszemű embert sejtettem, aki végre fogja hajtani azt a tervet, amit én csináltam.

Óriási csalódás volt nekem, mikor a filmkönyvéből azt láttam, hogy ő nem is vállalkozik az én írói elképzelésem megvalósítására. [...]

Az ő felvételeinek beledolgozásában semmi rendszer nincs. Kultúrfilm. Ez azt jelenti, hogy minden ok és cél nélkül összevissza vannak véve a pusztá képei. Ezek, ha mégoly szépek is, fárasztók, ha nincsen belső szükség és drámaiság bennük.”²¹

Ez a naplóbejegyzés érezhetően más lélektani helyzetben születik, mint sok más addigi, úgy is fogalmazhatunk, hogy más a lelki funkciója a naplóíró Móricz számára, mint a többi idézett bejegyzésnek.

Már az indítás is sajátos, az aznapi naplóoldal (ezek írógéppel írt oldalak) in medias res kezdődik, éspedig egy elvont, elemző mondattal: „Érdeünk részben közös”. A NAPLÓ bejegyzései általában másképp kezdődnek: egy-egy konkrét eseménnyel. „Ma itt járt nálam”, vagy: „Délelőtt elmentem a...”, vagy: „Megnéztem a hortobágyi filmet”. Az érdekre hivatkozó indítás egyfelől elvontabb, azt jelzi, hogy itt most elemző gondolkodás folyik. Másfelől rögtön egy jóindulatú, pozitív (bár visszafogottan pozitív: „részben közös” – kiemelés tőlem – Sz. A.) indításnak vagyunk tanúi. Az író megegyezésre törekszik nemcsak Hölleringgel, de talán saját (dühös) önmagával is. Azonban ez a megegyezés nem megy könnyen. Ahogy végigelemzi a történeteket, érzelmei újra meg újra felhorgadnak. Aztán az érzelmi kitöréseket megint racionális érvek követik, de ezek nem a megegyezés irányába mutatnak.

„Ha az én filmkönyvem nagyon is zsúfolt, az övé meg nagyon is vékony” – írja Móricz.

Majd levonja a tanulságot:

„Én az ő filmkönyvéhez nem adom a nevemet: ő pedig nem akarja megcsinálni az én filmkönyvemét.

Nem engedem, hogy az első parasztfilmmel bukjon a nevem. Hogy kiderüljön az, hogy M. Zs. sem tudott semmit sem csinálni a parasztból.”

A megoldás tehát az, hogy leveteti nevét a készülő filmről. Tulajdonképpen ez is kompromisszumos megoldás: nem perel, nem száll ki a vállalkozásból (azaz: a tiszteletdíjat nem kell visszafizetnie...), viszont megvédi nevét, írói presztízst egy méltatlannak vélt műtől. Azonban a bejegyzésnek még nincs vége: „Én oly nagy dolgot vártam a filmtől, hogy a Nemzeti Múzeum számára egy tekercest akartam. De ha nem az én könyvemét viszik filmre, akkor nekem nem kell a tekercs. Akkor az egy idegen dolog számomra.” Váratlan fordulat: belelátunk Móricz érzelmes lelkébe. Van persze egy nagy adag művészi hiúság is ebben a bekezdésben, de a lényeg mégis a szépet és jót tenni akaró, de ebben megcsalatkozott ember keserve.

A naplóbejegyzés értelmezéséhez közelebb jutunk, ha mellé tesszük azt a hivatalos hangú, üzleti levelet, melyet Móricz ugyanazon a napon (!), tehát 1935. február 23-án írt Hölleringnek, akivel aznap személyesen találkozott.

„1935. II. 23.

Nagyságos

Höllering Georg úrnak,

Budapest.

Mai napon történt személyes megbeszélésünkben megállapodtunk, hogy Palágyi Róbert dr. ügyvéd úr az Ön ügyvédjéhez intézett levele félreértéseken alapszik, úgyhogy egész terjedelmében hatálytalannak tekintem. Igazolom ellenben Kerpel Jenő dr. ügyvéd úr f. h. 6-án hozzám intézett levelének egész tartalmát, mégis azzal a toldattal, hogy a film elkészülte után szabad választást gyakorolok afelett, hogy nevem a film szerzőjeként szerepeljen-e, vagy szerzőnek önt tüntessék fel, aki a szöveggönyvet az én novellám alapján írta meg.

Kiváló tisztelettel”

Az értelmezéshez: Palágyi Róbert dr. Móricz ügyvédje volt, neve más filmszerződésnél is felbukkan a NAPLÓ-ban. Itt említett levele nem került elő.

Kerpel levele tehát (két héttel később) elérte célját. Móricz tárgyyszerűen rögzíti, hogy „kivasalták” a vitás ügyeket, és megfogalmazza az író jogát neve esetleges részleges visszavonására. A naplóbejegyzés pedig mintegy „kiengedte a gózt”, még egyszer végigment a problémákon, felelevenítette az érzelmi hullámzásokat, és (inkább negatív, mint pozitív kicsengéssel, de) megnyugodott.

Azonban a feszültség nem hagyja nyugodni az író, aki két nappal később, 1935. február 25-én egész oldalas, sűrűn gépelt levelet ír „Nagyságos Höllering M. György úrnak”.²² Részletek:

„...az ön lelkesedését, jóakarátát és a magyar népeletnek szép bemutatást [sic – Sz. A.] szem előtt tartva, vállalkoztam rá s e célból megírtam Komorló című novellámat, s ebből megírtam a hasonló című filmkönyvemet, melyeket Önnek átadtam s melyeket Ön a legnagyobb dicsőretekkel fogadott.”

„...Ön az én meséből, a filmkönyvemből egy új filmkönyvet írt. Ez a könyv igen nagy eltéréseket mutat az én egész anyagomtól. Tekintetbe veszem azonban, hogy Önnek szándékai itt is korrektek, céljai nemesek, s azonfelül Ön hajlandó az én további tanácsaimat akceptálni, – nem állok útjába annak, hogy Ön a már előhaladott stádiumban levő munka esetében kivételre kerüljön. [Sic – Sz. A.] Sőt ígérem, hogy eljárók a budapesti felvételekre s igyekeznem fogok a szereplő csikósokkal úgy beszélni, hogy a művészi kivétel is lehetőleg tökéletes legyen.”

Vajon véletlen, hogy az író itt nevében „magyarrá fogadta” a filmrendezőt? Ha elolvassuk a levelet, úgy tűnhet: nem véletlen.

Ez a levél is szóbeli tárgyalásokat rögzít írásban, kitér az anyagiakra, sőt az alján helyet hagy a másik fél elfogadó aláírásának. Maga a szöveg erőteljes, pozitív elmozdulás a kompromisszum felé, és Móricz először adja jelét, hogy tiszteli és becsüli „a szelíd Höllinger”-ből Höllering M. Györggyé avanzsált rendező szándékait, emberi és művészi tartását. Lelkesedés, jóakarát, a magyar népelet szép bemutatása – ezekkel a szavakkal jellemzi azt a Hölleringet, aki előző ősszel bekopogott hozzá. Az indulatok elszálltak, sőt alkalmat talál megbecsülésének újabb kifejezésére. Ezzel megnyitja az utat az együttműködés folytatása felé, így lesz a rendezőből „Höllering mester”, amikor az író júliusban meglátogatja a hortobágyi forgatást.

A forgatókönyvi viták lecsendesültek, közeledett a nyár és a további felvételek ideje.

Mit tudunk az 1935. nyári hortobágyi filmforgatás konkrét részleteiről? Rendelkezésünkre állnak Móricz és Passuth már említett írásai. Mindketten jelen voltak a forgatáson, Móricz csak egy látogatás erejéig, Passuth két hétre odaköltözött.

„Igazat adok neki. A film valóban más.”

Móricz irodalmi riportja három hét múlva jelent meg a *Pesti Napló*ban,²³ de rádió-előadásként már hamarabb is elhangzott. Passuth írása a forgatás után mintegy másfél hónappal jelent meg.²⁴ Passuth később több formában is visszatér az eseményekre, Móricztól egy újságinterjú maradt még a debreceni sajtóban. Az 1935-ös forgatásról helyszíni tudósítást közölt a *Délibáb* című színházi és filmes hetilap.²⁵ Egyetlen forgatási fotó maradt fenn, ezen a főszereplő Czinege János látható lovon ülve, a háttérben a kamera és a forgatócsoport (a rendező nélkül).

Részlet Móricz Zsigmond riportjából:

„A dialógus hat kurta mondatból áll. Nem akarnak őszintén szólni. Próbálunk, próbálunk: a fiatalok csak úgy beszélnek, mint az iskolában a gyerekek, mikor felmondják a leckét.

Azt mondja Höllering, és nevet:

– A film az nem színpad. Itt próbákra nincs szükség. Itt a rendezőnek nem az a feladata, hogy mint a színházban: egy kitalált szerepbe belenevelni a színészt: ezeknek én nem is mondom meg, miről van szó. Egyiket beállítom itt, a másikat ott, s ellopom a szükséges mozdulatokat. A láda fedelét annyiszor csapja le, míg a kellő tűz benne nincs. A többi a kötter dolga, a vágóé, aki összenyírja a képeket.

*Igazat adok neki. A film valóban más.”*²⁶

Höllering az elkészült filmet még a cenzúrára való beadás előtt megmutatta Móricz Zsigmondnak. *„A film nagyon érdekes. Ég és föld választja el a szokott sminkfilmektől”*²⁷ – írja Móricz a naplójába.

Három hónappal később, egy Schöpflin Aladárnak szánt levéltervezetben pedig így ír: *„...az őszinte közlésnek ezt a vágyát részben a film területén való meglepetésemnek köszönhetem. Höllering csinált egy filmet a Hortobágyon. Ebben egy pillanatra sincs semmi mesterkéeltség, mert mindent rábízott a lencsére. Beállítás legfeljebb annyiban van, hogy ráirányozta a lencsét a felveendő képre, amelyet a természet nyújtott. Mennyire lehültem utána, mikor megláttam, hogy a stúdióban hogy dolgoznak. Az arcokat kifestik s ez a festés egy abszolút hamisítás. Hamisítás a villanyfény, amely mellett fölveszik a nappalt, tehát hamisításnak kell lenni az arcokon az alapozásnak, mely ennek a fénynek a számára van kitalálva. De tovább is minden hamisítás. Sminkművészet.”*²⁸

Móricz 1937 elején Ausztriában tartózkodott, és a bécsi premieren is megnézte a (teljes) filmet. A *Pesti Napló* tudósítója szerint: *„Meghatottan nézte végig az előadást, és kijelentette, hogy ez a legjobb magyar film, amelynek nem lehet felbecsülni a propagandaértékét. A felvételek tökéletesek, Höllering rendezése páratlan, Lajtha László kísérőzenéje drámai, színes és izgalmas. A siker igen nagyoknak látszik.”* Még ha le is számítjuk ebből az esetleges újságírói túlzásokat, a pozitív vélemény nyilvánvaló.

Hogyan látjuk az „ő is író” vitát ma, a kész film ismeretében?

Móricz eredeti szerkezeti koncepciója megmaradt. Az elkészült film ugyanúgy három generáció történetét jeleníti meg, mint az első filmnovella. Van egy idős pár, akik egymásra találnak, van egy fiatal lány, aki kiharcolja, hogy ne a gazdag paraszthoz kelljen mennie, hanem a vagyontalan csikósfiúhoz, akit szeret. És van a kisleány, akit már a modern technika vonz, nem akar csikós lenni, és eléri, hogy a vágyát követhesse. Ugyanakkor lényegesek a változások is, amelyek a Hölleringgel közös munka során kerültek a forgatókönyvbe. Móricznál az idős pár története egy házastársi sértődés és kései kibékülés, egy bosszúból elkövetett hazugság (megcsaltalak, mondja a sértett feleség) és annak cáfolata (nem csalta meg, és negyedszázad után visszatér hozzá). Höllering ezt úgy alakítja át, hogy egy emberöltővel ezelőtt két szerelmes azért nem lehetett egymá-

sé, mert a lányt gazdag férjhez kényszerítették. Most viszont az idős asszony, megözvegyülve, megkeresi egykori szerelmét, hogy együtt éljék le hátralevő éveiket. Ez a változat amellet, hogy hihetőbb, ellentétet is képez a fiatalok történetével, ahol a lánynak már nem kell hozzámennie gazdag kérőjéhez, kiharcolja a szíve jogát. Végül a kisfiú, akit Móricznál filmesek (!) autója nyűgöz le, és sofőrségre vágyik, Hölleringnél egy gázkutató fűrótorony mesterével barátkozik, biciklizni szerel, és gépész szeretne lenni.

Móricz története olyan lelki eseményekről szól, melyeket csak színészek tudnak eljátszani. Höllering tudta, hogy csikósokkal és parasztokkal akar filmezni, ezért egyszerűsített a lélektanon, többet bízott az akciókra és a látványokra.

A filmnovellától az elkészült filmig mindegyik változatban közös, hogy az ősi életforma csodálatos, de a múlté – át kell adnia helyét egy új, modern világnak.

Móricz Zsigmond még több mint hat évet élt a HORTOBÁGY-film befejezése után. Nem tudunk arról, hogy Hölleringgel bármilyen további kapcsolatot tartott volna fenn. Ennek azonban mindkét oldalon nagy oka volt. Höllering 1936 kora nyarán menekülésszerűen távozik Magyarországról, meg sem áll Ausztriában, hanem Svájcban és Franciaországon át Angliába emigrál Hitler elől zsidó származású feleségével és kisfiával együtt. Haláláig (1980) Angliában marad. Móricz élete átalakul, (második) házassága megromlik, és 1936-ban kezdődik a kései nagy szerelem, a Csibe-kapcsolat.

A jelen dolgozat nem jöhetett volna létre Cséve Anna, a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) főmunkatársának tanácsai és kollegiális segítsége nélkül. Ugyancsak köszönöm a PIM Kézirattár vezetőjének, Varga Katalinnak és munkatársainak, Gróf Máriának és Komáromi Csabának készséges asszisztenciáját. Köszönöm Simon Imolának (Móricz unokája) és Kovács Zoltánnak, hogy a birtokukban lévő Móricz-dokumentumokban kuthattam.

Jegyzetek

1. Hamar Péter: MÓRICZ ZSIGMOND MŰVEI A FILM-VÁSZNON. Nyíregyháza, 2012.
2. Bár a film 1936 elején már kész volt, a magyar bemutatóra csak 1937. március 18-án került sor. Így két később gyártott Móricz-film is megelőzte a mozikban, a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL és a LÉGY JÓ MINDHALÁLIG.
3. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.
4. Írása, mely részben forgatási riport: Passuth László: A HORTOBÁGY-FILM LEGENDÁJA. *Nyugat*, 1935. szeptember.
5. Móricz Virág: Tíz év. Budapest, 1981. 258.
6. PUSZTA 1934 címen vezetett Höllering eredetileg Hortobágy-film, ezt azonban nem fejezte be. Lásd részletesen: Szekfü András: A „HORTOBÁGY”-FILM ELSŐ VÁLTOZATA: PUSZTA 1934. *Alföld*, 2014. február. 100–111.
7. A hagyatékban fennmaradt a vetített anyagok listája. Simon Imola és Kovács Zoltán tulajdona.
8. Az idézett NAPLÓ-részleteket Hamar Péter 2008 óta három helyen is publikálta, például az idézett munkája 35–37. oldalán. Jelen közlésünk a kézirat alapján történik: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) M. 100/3958. Az időközben talált új források miatt értékelésünk lényeges pontokon eltér Hamar Péter (egyébként úttörő) publikációitól.
9. Smolka János: MESEGÉP A VALÓSÁGBAN. Budapest, é. n. [1936 körül.] 65.
10. A rá következő évben, 1935-ben a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL filmváltozatáért sem kapott többet, pedig az a Hunniában, sztárokkal (Jávor Pál, Somogyi Erzsébet és mások) készült. „3000 pengőt kaptam (még csak a felét, fele hátra-

van).” NAPLÓ, 1935. szeptember 25. Idézi: Móricz Virág: Tíz év. I. kötet, 360.

11. PIM, Móricz Zsigmond-hagyaték.

12. Videointerjú Vágányik Istvánné sz. Czinege Juliannával (sz.: 1925. 05. 13.), Debrecen, 2013. április 4. Készítette: Szekfű András, Gulyás Gyula, Pápai Gergely.

13. A forgatókönyv eddig ismeretlen kézirat, Simon Imola (Móricz Zsigmond unokája) és Kovács Zoltán tulajdona.

14. A naplók és a levél is a Petőfi Irodalmi Múzeumban. „Híres”: az író Lili lányának beceneve a családban.

15. Hölleringet Magyarországon szinte mindenki németként emlegette, mivel Berlinben töltött évtized után érkezett hozzánk.

16. Georg Höllering: Levél Móricz Zsigmondnak, 1935. január 13. PIM.

17. Nagyságos Georg Höllering úrnak – Móricz Zsigmond levele, 1935. január. PIM.

18. Móricz Zsigmond: NAPLÓ, kézirat, PIM. 1935. február 1. du. 6.

19. Uo. 1935. február 4. éjjel 11.

20. PIM Kézirattár.

21. Móricz Zsigmond: NAPLÓ, kézirat, PIM. 1935. február 23.

22. PIM Kézirattár.

23. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.

24. Passuth László: A HORTOBÁGY-FILM LEGENDÁJA. *Nyugat*, 1935. szeptember.

25. Fellegi István: KASZÁS ISTVÁN A CSIKÓSGYEREK A SZTÁRJA GEORG HÖLLERING „HORTOBÁGY” CÍMŰ FILMJÉNEK. *Délihír*, 1935. július 27. 64.

26. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.

27. Móricz Zsigmond: NAPLÓ. 1936. január 26. PIM.

28. Kézirat, Simon Imola és Kovács Zoltán tulajdona.

Simon Armitage

FIGYELJ FIGYELJ FIGYELJ

Próbálta itt valaki csak úgy viccből?
Vágta fel bárki csuklóját pengével
a kádban? Aki nem élte át, hátul,
jól figyeljen. Kinek elől világos,
aki közülünk túl van rajta, kezét fel,
mutassuk a lenyúzott bőrt alkar és
ököl között. Ne szépítsünk: szesz, kádban
vörös koszcsík, méternyi kötszer, százszor
mosott rongyok, most is pirosak. Szívás.
Később óra-, karkötő- és mandzsetta-
mánia. A mese: a szeder megmart
az erdőben. Légy jó és győnj, a jelszót
ismételd velem: „vérig”, míg a hátsók
már elől mondják: egy kis szerelem
túltesz mindenen, mindenen, mindenen.